

*А. П. Савков,
к. держ. упр., докторант кафедри державного управління і
місцевого самоврядування, Одеський регіональний інститут
державного управління НАДУ при Президентіві України*

ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ

У статті йдеться про недосконалість виборчого законодавства та наголошується на необхідності внесення комплексних змін щодо його вдосконалення. Розглянуто проблеми участі у виборчому процесі незалежних громадських організацій. Проведено аналіз застосування пропорційної системи виборів депутатів до місцевих рад та наголошується на необхідності реформування системи виборчих комісій.

Speech goes in the article about imperfection of electoral legislation and marked on the necessity of bringing of complex changes in relation to his perfection. The problems of participating in the electoral process of independent public organizations are considered. The analysis of application of the proportional system of elections of deputies is conducted to local advices and it is marked on the necessity of reformation of the system of election committees.

Ключові слова: виборче законодавство, Виборчий Кодекс, виборчий процес, виборчі комісії.

Key words: electoral legislation, Electoral Code, electoral process, election committees.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З НАЙВАЖЛИВІШИМИ НАУКОВИМИ І ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Політичні процеси, що відбуваються в державі, мають значний вплив на якість прийнятого в Україні виборчого законодавства.

Кожна виборча кампанія в нашій державі відбувалася за новим виборчим законом, що приймався лише напередодні або навіть під час виборчої кампанії. Тому кожний новий виборчий закон доводиться вдосконалювати на марші. За такої практики організатори виборів та суб'єкти виборчого процесу не мають реальної можливості детально вивчити й проаналізувати особливості нового, нещодавно прийнятого закону, що на практиці призводить до труднощів під час його застосування.

Для подальшого розвитку демократії в Україні нам потрібне якісне і стабільне виборче законодавство, яке дало б можливість забезпечити належні умови для справжнього волевиявлення народу.

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ З ДОСЛІДЖУВАНІЙ ПРОБЛЕМАТИКИ

Проблемам правового вдосконалення виборчого процесу в Україні присвячені наукові праці багатьох вітчизняних теоретиків і практиків, таких як Б. Ключковський, Т. Коломієць, В. Погорілко, М. Рябець, М. Орзіх, В. Співак, М. Ставнічук, О. Фрицький, В. Шаповал та інші. Разом з тим, багато процедур на президентських, парламентських і місцевих виборах, які мали б бути узгодженими, регламентувалися виборчим законодавством суперечливо, інколи — взагалі по-різному.

Незважаючи на чисельні наукові дослідження, насамперед вітчизняних вчених з даної проблематики, та досвід зарубіжних країн з розвинутою демократією, слід констатувати, що мова про стабільність виборчого законодавства України сьогодні є передчасною. Тому-то, на нашу думку, нам залишається лише вести пошуки шляхів його подальшого вдосконалення.

Метою нашої статті є дослідження шляхів подальшого вдосконалення виборчого законодавства в Україні.

Для досягнення цієї мети розв'яжемо наступні завдання:

1) аналіз сучасних поглядів на правове вдосконалення виборчого законодавства;

2) розгляд проблеми участі у виборчому процесі незалежних громадських організацій;

3) аналіз застосування пропорційної системи виборів депутатів до місцевих рад;

4) розгляд теперішньої системи виборчих комісій і перспективи запровадження чотирирівневої системи виборчих комісій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вдосконалення виборчого законодавства в напрямі прозорості та об'єктивності повинно мати на меті зміцнення цивілізованих, демократичних засад функціонування держави.

На сьогоднішній день весь політикум повинен піднятися до розуміння трьох визначальних проблем народовладдя. Мова йде про те, що, по-перше, часті зміни виборчого законодавства послаблюють оперативний характер рішень вільного волевиявлення під час виборів, що справляє негативний вплив на загальне функціонування Верховної Ради України і Президента України. Адже уже стало дивною традицією, що виборчі закони, тобто закони про вибори народних депутатів України, Президента України та інші, приймаються або змінюються безпосередньо перед виборами, причому як позачерговими, так і черговими.

По-друге, нині одним із найважливіших чинників, що визначає подальший розвиток виборчого законодавства України і спонукає до того чи іншого виду виборчої системи, має стати партійно-політична, професійна та фахова відповідальність влади, яка була б спроможна вирішувати ті чи інші актуальні питання.

По-третє, зростання активності політичних сил щодо проведення всеукраїнських референдумів та постійне проведення в регіонах держави місцевих референдумів потребує від парламентарів термінового вдосконалення законодавства про референдуми [13, с. 37].

Необхідно зазначити, що чинне виборче законодавство України характеризується нестабільністю, відсутністю єдиної нормативної термінології для різних видів виборів та численними колізіями. До того ж чинні закони про вибори народних депутатів України, про вибори Президента України та місцеві вибори містять значну кількість нормативного матеріалу (кожен закон сягає в

середньому 80 сторінок), який певною мірою дублюється [15, с. 44].

Більш ґрунтовною є точка зору М. І. Ставнійчук щодо правового вдосконалення виборчого законодавства. На її думку, систему комплексного інституту виборчого законодавства складають передусім чотири групи законодавчих актів. Основу цієї системи становить Конституція України.

Другим основним елементом системи виборчого законодавства виступають, власне, спеціальні конституційні виборчі закони: Закон України "Про вибори народних депутатів України", який фактично є модельним виборчим законом; а також Закони України "Про вибори Президента України", "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим", "Про вибори депутатів місцевих рад та сільських селищних, міських голів", "Про Центральну виборчу комісію".

Третю групу складають інші нормативно-правові акти конституційного законодавства, зокрема Закони України "Про громадянство", "Про об'єднання громадян", "Про державні символи" та інші.

Четверту, найбільшу, складову системи виборчого законодавства складають галузеві нормативно-правові акти законодавства суміжних галузей, якими регулюються певні процедури та інститути виборчого права. Мова йде про норми адміністративного, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, фінансового законодавства, які вже певний проміжок часу були задіяні у правовому регулюванні виборів, а також нові для виборчого процесу норми цивільного, цивільно-процесуального, трудового, пенсійного, господарського, митного, інформаційного законодавства про зв'язок, про освіту, банківське, податкове, навіть екологічне законодавство тощо [10, с. 38-39].

Проведений аналіз свідчить, що, на жаль, сьогодні науковці не відносять до правового регулювання виборчого законодавства в Україні рішення Конституційного, Верховного та інших судів, що відіграють провідну роль у виборчому процесі. Доречно згадати призначення та проведення відомого всім третього туру виборів Президента України.

Проблеми подальшого вдосконалення правового регулювання виборчого законодавства в Україні залишаються нагальними дотепер, що свідчить про становлення та розвиток цієї сфери.

Так, у 2006 році Центральна виборча комісія надіслала до парламенту України конкретні пропозиції щодо вдосконалення виборчого законодавства, серед яких і уніфікація виборчого законодавства. Звичайно, найкращий варіант уніфікації пов'язаний з кодифікацією всього виборчого законодавства про вибори і референдуми шляхом прийняття Виборчого кодексу України [12, с. 47].

Ця ідея підтримується такими кваліфікованими юристами та науковцями в сфері виборчого права: М. Оніщуком, Ю. Ключковським, М. Ставнійчук. Саме цей крок, на їхню думку, допоможе остаточно стабілізувати виборче законодавство, й дасть змогу уникнути різних підходів до організації виборчого процесу [1, с. 129]. Проте на теперішній час Виборчий кодекс Верховною Радою України не прийнятий.

Ми погоджуємося із науковцями, що систематизація виборчого законодавства України у формі його кодифікації є надзвичайно складною процедурою і потребує спеціального, передусім науково-експертного аналізу з погляду реальності його адаптування в Україні.

Для того, щоб вибори вважалися дійсними, необхідний ефективний контроль за виборчим процесом не тільки з боку державних органів, а і громадських структур. Державний контроль здійснюють правоохоронні та судові органи, які спостерігають за додержанням суб'єктами виборчого процесу норм і процедур виборчого законодавства. Але державний контроль без громадського не є повною мірою ефективним. Громадський контроль — інституційна система, завдяки якій громадянське суспільство через певні структури дістає право і здатність спостерігати за ходом, процедурами та результатами виборів та референдумів, контролювати їх відповідність виборчому законодавству та нормам міжнародного права, домагатися усунення порушень.

Міжнародна практика проведення виборів засвідчує, що жоден найпрогресивніший механізм у виборчій практиці не є дієвим, якщо в державі відсутні законодавчо закріплені форми громадського контролю. До суб'єктів громадського контролю відносимо політичні партії, громадські організації.

Контроль за виборчим процесом має здійснюватися незалежними громадськими організаціями. Вони не є учасниками виборчого процесу і, таким чином, не беруть безпосередньої участі у виборчому процесі, не мають права висувати кандидатів до представницьких структур державної влади та органів місцевого самоврядування. У попередніх редакціях виборчого законодавства громадським організаціям надавалося право делегувати офіційних спостерігачів, які здійснювали свої повноваження відповідно до положення, що затверджувалося Верховною Радою України.

У ході реформування виборчого

законодавства, яке відбулося 4 квітня 2004 року, право громадських організацій мати своїх офіційних спостерігачів було скасовано [2, с. 79].

На нашу думку, доцільно було б не скасовувати дане право, а серед усіх громадських організацій виділити правозахисні, які своїм завданням ставлять захист політичних прав громадян України.

Слід зазначити, що останні президентські, парламентські чергові та позачергові вибори 2007 року, як і вибори до місцевих рад останніх років, свідчать про невпинний зріст впливу інформатизації на розвиток українського суспільства.

Вплив ЗМІ на розвиток виборчого процесу в Україні продовжує залишатись одним з найбільш актуальних питань удосконалення виборчого законодавства. На нашу думку, це перш за все пояснюється тим, що ЗМІ зобов'язані об'єктивно висвітлювати інформацію як про різні політичні сили, так і про різних кандидатів. Саме тому, напевно, не викликає подиву той факт, що саме діяльність ЗМІ під час виборчого процесу найчастіше стала предметом дискусій у міжвиборчий період. Пояснення такої прискіпливої уваги до ролі ЗМІ в електоральній кампанії автор статті вбачає в тому, що демократія в Україні має ще недосконалий характер, незважаючи на позитивні зрушення, внаслідок чого ЗМІ і досі залишаються інструментом політичної боротьби, зазнаючи обмеження в діяльності під час виборчого процесу.

На жаль, в Україні на законодавчому рівні не вирішено належним чином проблему забезпечення демократизації виборчого процесу під впливом ЗМІ. Ми пояснюємо такий стан, по-перше, нерівними можливостями різних політичних сил щодо доступу до ЗМІ; по-друге, закріпленням сфери впливу певних політичних сил за окремими каналами телебачення; по-третє, відсутністю вітчизняних потужних незалежних, а отже, і незаангажованих ЗМІ, що унеможливує забезпечення, справедливе висвітлення виборчого процесу та проведення його на високому організаційному рівні.

Наступна проблема — це застосування пропорційної системи виборів депутатів до місцевих рад. На думку автора статті, — це невідповідність положенням Конституції України тих норм виборчого Закону про місцеві вибори, якими визначено порядок формування представництва територіальних громад у районних та обласних радах. Відповідно до частини четвертої статті 140 Конституції України районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад сіл,

селища та міст. Формування обласних та районних рад за пропорційною виборчою системою суперечить конституційній природі зазначених органів — як органів, котрі представляють спільні інтереси територіальних громад, а не окремих з цих громад. При поверховому аналізі цієї проблеми можна дійти висновку, що формування представницьких органів місцевих рад за пропорційною системою призвело до того, що деякі територіальні громади так і залишилися не представленими в обласних та районних радах. Майже у кожній області, за окремими винятками, є по декілька районів, які зовсім не представлені в обласних радах. Очевидно, що прийняття будь-якого рішення в обласній раді відбувається без урахування конкретних інтересів таких районів. Приміром, Луганщина — в обласній раді немає жодного обранця від територіальної громади шести районів. Територіальну громаду обласного центру в обласній раді представляє 70 депутатів з 120 обраних, майже 60%. У Одеській обласній раді немає депутатів, які досконало б володіли проблемами 68,8% територіальних громад, у Дніпропетровській обласній раді — 65,7%.

Не представлені інтереси майже 40 територіальних громад у Львівській обласній раді. Не менш яскрава картина в Харківській обласній раді, де немає депутатів від 44% територіальних громад. У Вінницькій області — 40%. У Житомирській обласній раді — з 95 депутатів 53 проживають в місті Житомирі, а ще 12 зареєстровані за територією області, причому 10 з них проживають у місті Києві. Якщо взяти середню кількість територіальних громад, чиї інтереси не представлені в обласних радах, то вона сягає 30% [7].

Ще одна проблема, на переконання автора статті, — проведення місцевих виборів разом із виборами народних депутатів України. Одночасне проведення виборів до місцевих рад і до Верховної Ради України значно ускладнює роботу організаторів виборів та призводить до великого фізичного та морального навантаження як на членів дільничних виборчих комісій, так і на членів окружних виборчих комісій, що призводить до численних помилок та неточностей у протоколах з підрахунку голосів, особливо на виборчих дільницях з великою кількістю виборців. Крім того, у законах про вибори до Верховної Ради та про місцеві вибори міститься багато розбіжностей, часто одна норма суперечить іншій. А відтак, організаторам виборів у такій ситуації було надто важко розібратися з застосуванням окремих норм виборчого законодавства. Інколи закон про місцеві вибори був настільки складний для розуміння, що його значна частина діль-

ничних виборчих комісій не могли виконати як через свою компетентність, так і внаслідок інколи просто відсутності часу для виконання певних процедур.

Якщо суспільство має на меті проводити повноцінні, ефективно контрольовані з погляду дотримання виборчого законодавства України вибори, питання про "розведення" чергових місцевих та парламентських виборів, як зазначила М.І. Ставнійчук, повинно бути вирішено принципово. І слід їх розвести у часі періодом, на її думку, як мінімум, півроку [11, с. 7]. Це дасть можливість залучати до виборчої кампанії на виборах народних депутатів України (до складу комісій, довірених осіб, спостерігачів та ін.) більш кваліфіковану частину населення та депутатів усіх рівнів, оскільки при одночасних виборах вони самі є кандидатами, при цьому не маючи права займатися такою діяльністю [4, с. 78].

При аналізі парламентських виборів 2006 року було зазначено, що більшість порушень при проходженні виборчого процесу було пов'язано з одночасним проходженням виборів двох рівнів [5]. Проведення одночасно місцевих і парламентських виборів не виправдало себе як у попередні роки, так і на виборах 2006 року. Виборці обурені одночасним проведенням двох таких важливих заходів у зв'язку з труднощами стежити одночасно за виборчою кампанією на двох рівнях й організаційними збоями, які виникають в день голосування (черги за бюлетнями, черги до кабінки для голосування) [5]. Й хоча одночасне проведення виборів має певні позитивні моменти (в такому разі явка виборців скоріше буде більшою, бо вони зможуть проголосувати за всіх своїх обранців одночасно), необхідність розведення в часі виборів до Верховної Ради і до місцевих органів влади та вилучення із Закону про місцеві вибори пункту 2 частини другої статті 14 (вимога проведення чергових місцевих виборів одночасно з виборами народних депутатів) не викликає сумнівів.

Виборче законодавство зарубіжних країн по-різному визначає місце політичних партій в утворенні й роботі виборчих комісій. Так, за участі політичних партій утворення виборчих комісій передбачено виборчими законами Республіки Білорусь, Литовської та Словацької Республік; участь політичних партій у роботі виборчих комісій з правом дорадчого голосу передбачена виборчими законами Російської Федерації, Азербайджанської Республіки; у формуванні й роботі виборчих комісій за виборчими законами Польщі, Угорської Республіки та Республіки Молдова політичні партії участі не беруть [9, с. 66—68].

З метою оптимізації діяльності

виборчих комісій, підвищення їх ефективності в нашій державі виникла необхідність реорганізації виборчих комісій із внесенням змін у чинне виборче законодавство, визначивши при цьому систему виборчих комісій як державних органів управління виборчим процесом.

Однак, проблема вирішення цього питання полягає в тому, що для зміни механізму формування виборчих комісій та вдосконалення їх правового статусу потрібна політична воля парламенту, значна частина якого є прихильниками формування виборчих комісій саме за партійним принципом.

Недосконалість правового статусу територіальних і дільничних виборчих комісій, їх тимчасовий характер зумовлюють проблеми у взаємовідносинах з органами місцевого самоврядування. Саме цим значною мірою пояснюється їх нерівне становище у відносинах з іншими органами публічної влади, залежність від чиновницького розсуду і необхідність постійно виступати в ролі прохача. В очах більшості посадових осіб виборчі комісії не є органами влади, а їх рішення всупереч закону далеко не завжди розглядаються як обов'язкові для виконання [14, с. 59].

Отже, одна з найбільш актуальних проблем, що потребує вирішення у виборчому законодавстві, — подальше реформування системи виборчих комісій, підвищення рівня їх правового статусу та порядку їх утворення. Найбільш оптимальною моделлю створення системи виборчих комісій в Україні, виходячи з адміністративно-територіального устрою України, є чотирирівнева система, а не трирівнева, яка функціонує тепер.

Запровадження чотирирівневої системи виборчих комісій дозволить більш повно забезпечити реалізацію та захист конституційних виборчих прав громадян України, підвищити рівень реального контролю з боку Центральної виборчої комісії за належним виконанням та однаковим застосуванням законодавства про вибори на території всієї держави. Очоловати цю систему комісій має Центральна виборча комісія. Другий рівень повинні становити працюючі територіальні (регіональні) виборчі комісії Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські виборчі комісії, комісії з референдуму, які працюватимуть на постійній основі. Третій рівень у цій системі — це територіальні районні, міські (у містах обласного значення), районні в містах виборчі комісії, комісії з референдуму для організації і проведення виборів Президента України, всеукраїнського референдуму, місцевих виборів і референдумів, та окружні (в межах

відповідного регіону) — для проведення виборів народних депутатів України. Четвертим рівнем у системі виборчих комісій, комісії з референдуму мають залишатися дільничні виборчі комісії. Така чотирирівнева система виборчих комісій є досить поширеною у світовій виборчій практиці і ефективно функціонує в багатьох країнах світу. Наприклад, у Російській Федерації, Словацькій Республіці, Словенії, Хорватії та інших країнах [8, с. 542—543].

Територіальні (регіональні) Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські виборчі комісії слід утворювати як постійно діючі органи, які мають працювати на засадах, наближених до Центральної виборчої комісії. На постійній основі у складі комісії мають працювати голова, заступник голови, секретар комісії, а також ряд працівників комісії — системний адміністратор, оператори, бухгалтер та інші. Крім того, як пропозиція, формування складу цих комісій повинно проводитися Центральною виборчою комісією за поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних рад, Київської та Севастопольської міських рад, а також за поданням політичних партій (блоків). Такі виборчі комісії в межах своїх повноважень не повинні бути залежними від місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. У них повинно бути власне постійне приміщення, оргтехніка, транспорт і засоби зв'язку, що значно підвищить ефективність діяльності виборчих комісій і державну дисципліну на всіх етапах виборчого процесу. Відповідно за правовим статусом такі комісії в організаційно-методичному плані повинні бути підпорядковані Центральній виборчій комісії.

Через територіальні (регіональні) виборчі комісії Центральна виборча комісія мала б змогу реалізувати у повному обсязі на регіональному рівні покладені на неї законодавством України повноваження. Зокрема, вирішувати питання фінансування та матеріально-технічного забезпечення виборів та референдумів, контролювати за дотриманням встановленого порядку проведення передвиборної агітації та здійснювати інші організаційні функції щодо організації та проведення на території відповідного регіону виборів та референдумів. Крім того, для оперативного вирішення питань, пов'язаних з виконанням повноважень Комісії статтею 35 Закону України "Про Центральну виборчу комісію" [3, с. 29], передбачено утворення регіональних представництв Комісії як структурних підрозділів Секретаріату Комісії, які необхідно створити з розширеними повноваженнями щодо забезпечення організації не тільки народних депу-

татів України та Президента України, а й депутатів місцевих рад, всеукраїнського та місцевих референдумів.

До складу виборчих комісій з урахуванням повноважень, якими вони наділені, мають входити досвідчені та висококваліфіковані спеціалісти. Професійним членом виборчої комісії не можна стати за короткий час, який відведено для проведення виборчої кампанії.

Таким чином, проведений аналіз дозволив нам зробити висновок, що основними напрямками вдосконалення виборчого законодавства України повинні бути:

— вирішення проблем уніфікації виборчих процедур шляхом прийняття Виборчого кодексу України;

— надання права громадським організаціям мати своїх офіційних спостерігачів на виборах та референдумах;

— вирішення на законодавчому рівні проблеми забезпечення демократизації виборчого процесу під впливом ЗМІ. Слід чітко визначити відповідальність посадових осіб щодо підтримки певних політичних сил, презентації державними діячами власних партій та блоків у регіонах, позитивне чи негативне висвітлення діяльності учасників виборів у ЗМІ та багато іншого [6, с. 9]; розгляд проблеми участі у виборчому процесі незалежних громадських організацій;

— доцільність застосування пропорційної системи виборів депутатів до місцевих рад;

— подальше реформування системи виборчих комісій, підвищення рівня їх правового статусу та порядку їх утворення. В цьому контексті, до речі, й розгортатимуться перспективи наших подальших наукових досліджень.

Література:

1. Виборче право України: навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. — Київ: "Парламентське видавництво", 2003. — 383 с.
2. Грищенко О. Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? / О. Грищенко // Віче. — 2003. — № 9. — С. 76—79.
3. Закон України від 30.06.2004 № 1932-IV "Про Центральну виборчу комісію" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1932-15>
4. Коломоець Т., Самойленко Г. Вибори до органів місцевого самоврядування в Україні у контексті сучасних державних процесів: актуальні питання теорії та проблеми практики / Т. Коломієць, Г. Самойленко // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2007. — № 2 (8). — С. 76—82.

5. OSCE/ODIHR Final Report on Presidential Elections in Ukraine, 31 October and 14 November 2004. — Warsaw, 2004: www.osce.org/odihr/

6. Оцінка впливу ЗМІ на електоральну поведінку населення України // Огляд дослідження дослідницької групи ЦИРКОН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.zifcon.ru

7. Пухтинський М. Аналіз практики застосування Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських, селищних та сільських голів" під час виборів 26 березня 2006 року та шляхи його вдосконалення: круглий стіл [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cld.org.ua>

8. Рябець М. М. Практика реалізації законодавства про вибори та референдуми в Україні та шляхи його подальшого вдосконалення / М. Рябець // Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. — К.: ЦВК, 2003. — С. 537—556.

9. Співак В. І. Правова культура виборів в Україні. Теорія і практика / В. Співак; Інст. держ. і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К.: Юрид. думка, 2005. — 156 с.

10. Ставнійчук М. І. Актуальні питання систематизації виборчого законодавства / М. Ставнійчук // Україна. Вибори — 98: Досвід. Проблеми. Перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції: тези доп. — К.: Вид-во ЦВК, 1999. — С. 38—39.

11. Ставнійчук М. І. Вибори в умовах політичної реформи / М. Ставнійчук // Віче. — 2003. — № 3 (132) — С. 3—10.

12. Ставнійчук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики / М. Ставнійчук — К.: Факт, 2001. — 160 с.

13. Ставнійчук М. І. Система безпосереднього народовладдя в умовах незалежності України: правовий аналіз та прогноз розвитку / М. Ставнійчук // Вибори — 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Міжнарод. наук.-практ. конф., 31 жовт. — 1 лист. 2007 р.: тези доп. — К.: Вид-во ЦВК, 2007. — С. 33—42.

14. Стешенко Т. Взаємовідносини виборчих комісій з органами місцевого самоврядування / Т. Стешенко // Теорія та практика державного управління: III Міжнарод. наук. конгрес, 26 лют. 2003 р.: тези доп. — Х.: ХЮА, 2003. — Вип. 2. — С. 57—60.

15. Федорченко Ф. Інститут позачергових виборів до Верховної Ради України в системі національного конституційного права / Ф. Федорченко // Вісник ЦВК. — 2007. — № 3. — С. 42—46.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2010 р.